

I Congrés d'Història del Maestrat



Magnífic Ajuntament de Vinaròs

Editor: Magnífic Ajuntament de Vinaròs
Dipòsit Legal: O-1000-1987
Joan Bassas - Imp.

Edita: Magnífic Ajuntament de Vinaròs
Dipòsit Legal: CS-127/87
Jordi Dassoy - Impressor, Sant Carles de la Ràpita

Sumario

	Pág.
Prólogo	3
Introducció	5
Notas en torno a los documentos de la Comarca del Maestrazgo. Por Josep Trench Odena	9
L'Economia del País Valencià al segle XVIII. Creixement i desenvolupament. Per Manuel Ardit	19
El interés de la historia local. Por Pedro Ruiz Torres	25
Apostillas a la Historia Toponímica dels Plans de Vinaròs-Benicarló. Por José Vicente Gómez Bayarri	29
Contribució a una alternativa de redreçament comarcal: El turisme rural a l'Alt Maestrat una visió des de Culla. Per Rafael Aliena i Amat Sànchez	47
El procés de Transició Demogràfica al Nord del País Valencià: El cas de Vinaròs. Per Miquel A. Baila Pallarés	63
«El Maestrat en la Evolución Histórica de la Diócesis de Tortosa». Por María Balart Altés y Carme Ibàñez Gisbert	75
Los Yacimientos Arqueológicos de Vinaròs. Por Arturo Oliver Foix	95
El Maestrat en època romana. Per Ferran Àrasa i Gil	127
Una aproximació a la Problemàtica de la presència Indoeuropea al Maestrat a la llum de Festus Avienus: Els Bebyrces. Por J. Santiago Doménech Masip	139
«Les troballes arqueològiques de Traiguera. Aportació a l'estudi de la Romanització al Baix Maestrat». Per Manuel Rosas Artola	153
La Carta de Població del Mas dels Astellers (1261). Per Joan Ferreres i Nos	167
La lluita per la creació dels Municipis Medievals al Maestrat. El cas de Peníscola, Benicarló i Vinaròs. Per Enric Guinot Rodríguez	181
El castell de la Mola de Benassal: Dades per a una cronologia històrica i per a una descripció arquitectónico-artística. Per Pere E. Barreda i Edo	197
Documentación episcopal medieval del Archivo de Vinaroz. Por M ^a José Carbonell Boria	207

El Maestrat en època romana

FERRAN ARASA i GIL

El Maestrat en època romana

Els estudis sobre l'època romana a les comarques septentrionals del País Valencià han estat fins ara poc nombrosos. El Baix Maestrat, fins la recentment començada excavació de la vila d'El Mas d'Aragó (Cervera del Maestre), no comptava pràcticament més que amb algunes referències aïllades. Un recull bibliogràfic i l'inici d'una tasca de prospecció sistemàtica (1), fan possible l'oferir un estat de la qüestió sobre el problema de la romanització i l'evolució del poblament hispano-romà en aquesta comarca.

El poblament ibèric

La constitució morfològica de la comarca, amb una alternança de serres i corredors pre-litorals, resulta fonamental per a comprendre la distribució del poblament antic. L'ocupació del territori en època ibèrica es produeix de forma quasi perifèrica respecte a les planúries amb majors possibilitats agrícoles, fenomen ja documentat a La Plana de Castelló (2). El poblament ibèric s'estableix en els cims d'aquestes serres: Els Peters (La Salzedella-Tírig), El Puig Pedró (La Vilanova d'Alcolea); en ocasions sobre cursos fluvials: El Castell de Cervera, La Picossa (Càlig); en estreps d'aquestes serres: La Tossa (Benicarló), El Tossalet (Alcalà de Xivert); en ocasions ja aïllats enmig del pla: El Puig de la Misericòrdia (Vinaròs), El Puig de la Nao (Benicarló); en llomes que s'alcen a poca altura sobre les planúries: Els Tossalets (Les Coves de Vinromà); Els Estorners (La Torre d'en Doménech); en meandres d'alguna rambla amb fàcil defensa: El Cormulló dels Moros (Albocàsser); i només en algunes ocasions en suaus elevacions enmig de les planúries: El Pouaig (Peníscola), El Palau (Alcalà de Xivert).

A excepció dels dos poblats que han estat excavats –El Puig de la Nao i el Puig de la Misericòrdia–, la resta dels jaciments arqueològics d'aquesta època ens són coneguts per materials recollits en superfície o per troballes aïllades, cosa per la qual la nostra documentació és força limitada. Així, sobre el darrer període d'ocupació dels poblats ibèrics, sabem que alguns, com El Puig de la Nao, desapareixen al segle IV (3). Altres, com La Tossa i El Mas d'Aragó, presenten ceràmiques fines d'importació dels segles V-IV (4), i poden donar un moment final semblant. Alguns ben coneguts, com El Tossal de Carruana (Sant Mateu) (5) i Els Barrancs (Peníscola) (6), no han proporcionat aquest tipus de ceràmiques, i la majoria d'ells, simplement no es coneix de manera suficient com per a poder afirmar si se'n troben o no. Hi ha, però, un grup de poblats en què es coneix la troballa d'algun tipus de materials característics dels segles II-I, del primer període de la presència romana al nostre territori. Són aquests els que ens interessen.

Després de l'arribada dels romans a Hispània l'any 218, amb la conquesta de la zona oriental de Catalunya i l'establiment de la seua base d'operacions a *Tarraco*, s'obre una primera fase de consolidació del seu domini al Nord de L'Ebre. Únicament a partir de l'any 215, amb la batalla d'*Hibera* (Tortosa), i la presa de *Saguntum* en 212, les comarques septentrionals del País Valencià quedaran sota llur control. En aquests primers moments de la conquesta, l'historiador romà Titus Livi, en un passatge un tant dubtós, cita un intent infructuós dels cartaginesos d'assetjar la localitat d'*Intibili*, situada entre aquestes dues ciutats, i amb un topònim semblant al d'una estació de la Via Augusta que trobarem més endavant als itineraris d'època imperial (7). Anys més tard, després de la rebel·lió indígena sofocada pel cònsul Cató l'any 195, els territoris orientals de la Península Ibèrica queden pacificats i sota el domini romà.

- (1) L'autor està realitzant la tesi doctoral sobre el tema de la romanització i el poblament hispano-romà a les comarques litorals i pre-litorals del Nord del País Valencià.
- (2) F. ARASA I GIL, «La Plana a l'època romana», *Miscel·lània de textos en homenatge a les Normes de Castelló*, Castelló de la Plana, 1984, p. 99.
- (3) L'estudi de les ceràmiques fines d'importació, datades en la seua totalitat al segle V, apareix en: E. SANMARTÍ GREGO, «Ceràmiques de importació àtica de El Puig de Benicarló (Castellón)», *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonense*, 3, Castellón, 1976, pp. 225-228.
- (4) F. ESTEVE GALVEZ, «La necrópolis ibèrica de El Bovalar (Benicarló, Castellón de la Plana)», *Archivo de Prehistoria Levantina*, XI, València, 1966, p. 127, amb una referència general a la troballa de «cerámica helenística corriente, monocroma, con barniz negro y palmetas estampadas». En prospeccions recents he pogut trobar ceràmica àtica de vernís negre.
- (5) V. MESEGUER i V. GINER, «El yacimiento ibérico del Tossal de Carruana (San Mateo)», *Boletín del Centro de Estudios del Maestrazgo*, 5, Benicarló, 1984, pp. 21-35. L'ocupació del qual situen els autors entre els segles V-IV.
- (6) V. MESEGUER i V. GINER, «Los testimonios arqueológicos», *Revista Peñíscola*, 48, Peñíscola, pp. 62-63, figs. 1-2.
- (7) LIVI XXIII, 49, 12: «Ilturgi obsidione liberato ad Intibili oppugnandum Punici exercitus traducti suppletis copiis ex prouincia, ut quae maxime omnium belli auida modo praeda aut merces esset ut tum iuuentute abundante». Livi no té massa credibilitat en les meues apreciacions sobre la segona guerra púnica. *Ilturgi* estava en Andalusia; *Intibili* podria ser la mateixa que apareix en els itineraris. A SCHULTEN, *Fontes Hispaniae Antiquae*, III, Barcelona, 1935, pp. 80-81, situa aquest setge l'any 215.

En línies generals, sembla que el procés de conquesta no afecta de manera important el poblament ibèric, que participarà intensament de l'actiu comerç que caracteritza l'etapa republicana. La presència en els poblats ibèrics d'àmfores itàliques destinades al transport de vi, i de la ceràmica de vernís negre que les acompanyava, és un clar indicatiu de la continuïtat de l'hàbitat en la baixa època de la cultura ibèrica. Aquests materials, junt amb les monedes ibèriques i romanes d'època republicana, i alguns altres tipus de ceràmica, com la de parets fines, són els elements que ofereixen unes majors possibilitats de datació per a aquest primer període de la romanització que s'estén al llarg del segle II i bona part del I. També poden incloure's les inscripcions ibèriques sobre pedra, les quals –tot i que no tenen una cronologia molt precisa– sembla que poden datar-se majoritàriament en època republicana. Passem a veure, doncs, la documentació arqueològica coneguda:

- *El Cormulló dels Moros* (Albocàsser): quadrant ibèric possiblement pertanyent a la seca d'Arse (8), i ceràmica campaniana B amb grafitos ibèrics (9).
- *Almedíxer* (Alcalà de Xivert): monedes ibèriques (10).
- *El Corral Blanc* (Alcalà de Xivert): campaniana B.
- *El Corral Roio* (Alcalà de Xivert): dues inscripcions ibèriques (11).
- *El Palau* (Alcalà de Xivert): campaniana A i B àmfores del tipus Dr. I A (12). Prop d'aquest jaciment, en la partida de La Bassassa, es va trobar una àmfora d'aquest mateix tipus, sense cap context arqueològic (13).
- *Polpís* (Alcalà de Xivert): una inscripció ibèrica (14); es tracta de la mateixa inscripció que en 1906 recollirà el Baró d'Alcalalí com procedent d'un replegament de les muntanyes de Xivert i Emborró (15).
- *El Tossalet* (Alcalà de Xivert): monedes ibèriques (16), i àmfores.
- *La Picossa* (Càlig): campaniana A.
- *Els Vinyets* (Canet lo Roig): tres inscripcions ibèriques (17).
- *Els Tossalets* (Les Coves de Vinromà): dues inscripcions ibèriques (18), i campaniana A.
- *El Pouaig* (Peníscola): campaniana A i B, i àmfores del tipus Dr. I A (19).
- *El Mas de Víctor* (Rossell): àmfores del tipus Dr. I A i un denari de *Bolskan* (20).
- *Sant Mateu*: una inscripció ibèrica trobada en una casa del poble (21).

-
- (8) P. P. RIPOLLÉS ALEGRE, «Hallazgos numismáticos en Albocácer, Cabanes y Borriol», *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonense*, 2, Castellón, 1975, p. 191. Els jaciments que presenten materials arqueològics inèdits no tenen referència bibliogràfica.
- (9) J. BARBERÀ FARRÀS, «Grafitos ibéricos sobre cerámica campaniense en el Poblado Ibérico del Castellar (Albocácer)», *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonense*, 2, Castellón, 1975, pp. 165-166. El topònim «El Castellar» no és conegut actualment per la gent de la zona; sembla tractar-se d'una restitució erudita.
- (10) P. DE SABOYA Y VALCÀRCEL, *Inscripciones y Antigüedades del Reino de Valencia*, «Memorias de la Real Academia de la Historia», VIII, Madrid, 1852, pp. 6-7.
- (11) P. DE SABOYA Y VALCÀRCEL, *Inscripciones y Antigüedades del Reino de Valencia*, citat, p. 10.
- (12) J. SALVADOR, «El yacimiento ibérico de «El Palau» (Alcalà de Xivert). Estudio preliminar sobre materiales recogidos en superficie», *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 8, Castellón, 1981, p. 322, fig. 3, a, amb referència a una peça de campaniana B.
- (13) V. GINER SOSPEDRA, «Noticias arqueológicas de la comarca de Alcalá de Xivert (Castellón)», *Archivo de Prehistoria Levantina*, XII, Valencia, 1969, p. 252, lám. III, 1.
- (14) P. SABOYA Y VALCARCEL, *Inscripciones y Antigüedades del Reino de Valencia*, citat, p. 11.
- (15) J. RUIX DE LIHORY, *BARON DE ALCAHALI, Alcalá de Chivert. Recuerdos Históricos*, Valencia, 1906, p. 17: «Algo parecido ocurrió con las vetustas ruinas encontradas también en la mencionada centuria cerca de Alcalá, en un repliegue formado por los montes de Chivert y de Emborró, de las que se extrajeron varias urnas cinerarias, y una lápida con inscripción de caracteres desconocidos y semejantes en todo a los del Corral Roio. Letras que supuso el príncipe Pío fueran griegas, y en las que creyó leer la palabra *Ildogaomi...*».
- (16) P. DE SABOYA Y VALCARCEL, *Inscripciones y Antigüedades del Reino de Valencia*, citat, p. 9. L'autor no cita expressament el lloc, però per la seua descripció pot deduir-se aquesta reducció.
- (17) D. FLETCHER i V. GINER, «Tres lápidas ibéricas de Canet lo Roig (Castellón)», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, L, Castellón, 1974, pp. 138-156.
- (18) A. OLIVER, «Epigrafía ibérica de la provincia de Castellón», *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonense*, 5, Castellón, 1978, p. 278.
- (19) V. MESEGUER i V. GINER, «Los testimonios arqueológicos», citat, p. 64, fig. 4, a més d'altres materials inèdits.
- (20) M. ROSAS ARTOLA, «Un nou jaciment amb materials del Ferro I: El Mas de Vito (Rossell, Castellón)», *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonense*, 7, pp. 291-293.
- (21) V. MESEGUER i D. FLETCHER, «Inscripción Ibérica de San Mateo (Castellón) de la Plana», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, LVII, Castellón, 1981, pp. 203-209.

- *Els Estorners* (La Torre d'en Doménech): campaniana A i B, i àmfores romanes.
- *El Puig Pedró* (La Vilanova d'Alcolea): campaniana A i B, una àmfora i monedes romanes (22).
- *El Puig de la Misericòrdia* (Vinaròs): campaniana A (23).

Tot i que aquestes xifres no poden ser considerades més que a nivell indicatiu, ens trobem amb què d'un total de 34 hàbitats ibèrics contabilitzats, 16 presenten materials arqueològics datables entre els segles II-I, només 1 s'abandona amb seguretat al segle IV, altres 5 poden tenir una cronologia final semblant, i els 11 restants no són prou coneguts com per a poder precisar el moment de llur abandonament (Fig. 1). En conclusió, i a títol provisional, podem dir que prop de la meitat dels hàbitats ibèrics apareixen ocupats durant la darrera etapa d'aquesta cultura a la comarca del Baix Maestrat, una proporció molt semblant a l'enregistrada en La Plana, on, sobre uns 28 hàbitats documentats, 15 presenten materials d'aquesta època.

El coneixement de la cultura ibèrica en la comarca és encara molt precari, i difícilment poden estrene's conclusions generals. La influència indoeuropea, més intensa a les comarques septentrionals del País Valencià, podria haver condicionat el desenvolupament d'uns trets característics d'aquesta cultura al Nord del Riu Millars, el territori atribuït tradicionalment als Ilercavons. Per altra banda, sembla que en determinats casos l'abandonament de poblats en altura podria estar en relació amb el canvi d'emplaçament a un lloc de més fàcil accés no molt allunyat: Els Barrancs, amb materials prou arcàics i ceràmiques d'importació del segle VI, podria tenir la seua continuació en El Pouaig, situat sobre una suau lloma a l'entrada del corredor de Santa Magdalena de Polpís - Alcalà de Xivert, i amb ceràmiques fines d'importació d'època republicana.

L'absència al Nord del Riu Millars d'inscripcions ibèriques sobre plom, particularment abundoses al Sud d'aquest riu, tot i relacionant-la amb l'especial abundància en aquestes comarques d'inscripcions sobre pedra i de grafit sobre ceràmiques fines d'importació dels segles II-I, no permet -en l'estat actual de la investigació- afirmar que l'escriptura ibèrica apareix en aquesta zona el segle II, quan a La Plana hi han ploms escrits que poden datar-se al segle IV (24). Quant al problema de la cronologia de les inscripcions ibèriques sobre pedra, la seua troballa fora de context arqueològic impedeix donar una datació aproximada en la majoria de casos. En general, sembla que la tendència cap a la regularitat dels signes és un tret que permet considerar llur aparició com paral·lela a la de l'escriptura monetar (25).

El fenomen de la utilització d'inscripcions per a assenyalar la presència d'enterraments sembla que deu tractar-se d'una manifestació cultural autòctona de la baixa època de la cultura ibèrica, que a més a més, en el cas de les comarques septentrionals del País Valencià, cal relacionar amb les esteles del Baix Aragó. Difícilment pot nàixer inspirat en l'epigrafia funerària llatina, ja que aquesta és molt escassa en època republicana (26), i a més a més es documenta majoritàriament en el món rural, on la romanització penetra amb més lentitud i retardament que en els grans centres urbans. No molt lluny d'aquestes comarques, a la ciutat de *Saguntum*, hi ha una important presència d'inscripcions ibèriques (27), entre les quals trobem una bilingüe que pot aportar interessants precisions cronològiques, ja que l'epígraf llatí pot ser datat almenys en el segle I a. E. (28).

El poblament hispano-romà

Els hàbitats ibèrics que perduren en època republicana s'abandonen al llarg del segle I a. E. La ceràmica d'importació més moderna que s'hi troba és la campaniana B, la datació de la qual pot portar-se fins al tercer quart d'aquest segle. En cap poblat, però, se troba ja sigil·lata itàlica, ceràmica que comença a importar-se durant el principat d'August. El procés d'abandonament, doncs, hom pot situar al voltant dels dos períodes de guerra civil que tenen lloc a Hispània en aquest segle, entre 82-72 i 49-44.

Amb l'abandonament dels vells poblats en altura s'esdevé un canvi en el model d'ocupació del territori, amb la revalorització del pla, sobre el qual passa a assentar-se directament la població rural. Els nous hàbitats, les viles hispano-romanes, són veritables unitats d'explotació agropecuària distribuïdes de forma sistemàtica per les zones amb millors possibilitats agrícoles.

Passem a veure, però, les troballes que es coneixen d'aquesta època.

-
- (22) M. GIL-MASCARELL BOSCA, *Yacimientos Ibéricos de la Región Valenciana: Estudio del poblamiento*, Tesi Doctoral inèdita, València, 1971, pp. 115-116.
- (23) A. OLIVER, «Resultado del sondeo previo en el Puig de Vinaròs», *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonense*, 4, Castellón, 1977, p. 318.
- (24) A. OLIVER i V. PALOMAR, «Inscripciones ibéricas del Alto Palancia. Notas para el estudio de la latinización en Castellón», *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 7, Castellón, 1980, p. 125.
- (25) J. MALUQUER DE MOTES, *Epigrafia prelatina de la Península Ibérica*, Barcelona, 1968, p. 67.
- (26) A. *Saguntum* la gran majoria de les inscripcions que poden datar-se són dels segles I-II; les més antigues es daten a les darreries del segle I a. E.: F. BELTRAN LLORIS, *Epigrafia latina de Saguntum y su Territorium. (Cronología. Territorium. Notas prosopográficas. Cuestiones municipales)*, «Serie de Trabajos Varios del S.I.P.», 67, Valencia, 1980, pp. 343-344.
- (27) J. SILES, «Léxico de las inscripciones ibéricas de Sagunto», *Saguntum. Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia*, 12, Valencia, 1977, pp. 157-190.
- (28) F. BELTRAN LLORIS, *Epigrafia latina de Saguntum y su Territorium*, citat, n° 78, p. 96, lám. XXIX.

– *El Mas de Boix* (Albocàsser): inscripció llatina, trobada en 1921 (29); segons G. Alföldy, pot datar-se a l'últim terç del segle I d. E. o principis del II (30). En aquest lloc es coneixen les restes d'una vil·la, entre les quals s'ha pogut trobar sigil·lata itàlica, hispànica, clara A i àmfors del tipus Dr. 2-4.

– *Almedíxer* (Alcalà de Xivert): presenta una ocupació ibèrica, almenys d'època republicana. Coneixem un fragment d'inscripció i una ara que pot datar-se al segle II (31), a més d'una pàtera i un possible pondus, ambdós de marbre blanc (32).

– *Cap-i-corb* (Alcalà de Xivert): segons A. Miralles, en aquest lloc hi havien algunes ruïnes, entre les quals es van trobar monedes romanes d'argent i coure (33).

– *El Castell* (Alcalà de Xivert): prop del castell, en 1908, es van trobar les ruïnes d'un edifici de 10x25 m. amb el terra d'argamassa, entre les quals aparegué un petit bronze representant una figura humana, possiblement un guerrer, algunes monedes romanes autònomes i part d'allò que podrien ser elements d'una armadura, potser una cuirassa (34).

– *El Corral Blanc* (Alcalà de Xivert): el lloc presenta indicis d'una ocupació tardo-republicana. D'aquesta partida procedeix un fragment d'una ara amb inscripció (35).

– *El Mas de Bore* (Alcalà de Xivert): T. Llorente cita una inscripció procedent d'aquest lloc, qualificant-la de poc interessant (36).

– *El Tossalet* (Alcalà de Xivert): P. de Valcàrcel cita d'aquest lloc, on hi ha un poblat ibèric, «porciones de casquillos de barro saguntino, señal segura de población romana» (37). Podria tractar-se d'una vil·la situada als peus del tossalet.

– *Càlig*: F. Mateu cita la troballa de 10 ó 12 mil monedes romanes, republicanes i imperials, en el seu terme municipal (38).

– *Els Vinyets* (Canet lo Roig): al mateix lloc on es van trobar les tres inscripcions ibèriques apareixen fragments de sigil·lata itàlica i hispànica; les restes d'hàbitat corresponents a una vil·la, però, apareixen en un altre lloc pròxim (39).

– *El Vilar Gros* (Canet lo Roig): pels voltants de la font que hi ha en aquesta partida es troben restes ceràmiques d'època romana corresponents a una vil·la (40).

– *El Mas d'Aragó* (Cervera del Maestre): vil·la assentada sobre un poblat ibèric, actualment en curs d'excavació. S'ha pogut localitzar una gran piscina i un forn de ceràmica en el qual, a banda d'altres produccions, es fabricaven àmfors dels tipus Dr. 2-4, Dr. 7-11 i Pasqual 1. Presenta una ocupació pràcticament continuada des d'època d'Àugust fins al segle IV (41).

– *Els Tossalets* (Les Coves de Vinromà): vil·la situada als peus del poblat ibèric, en la qual s'ha trobat sigil·lata itàlica, sudgàl·lica, hispànica, clara A i C i àmfors del tipus Dr. 2-4. D'aquest lloc hom coneix un relleu corresponent a la part central del frontó d'un monument funerari, possiblement de tipus naomorf (42).

– *Les Carrasques* (La Jana): vil·la situada a la vora de la Via Augusta, en la qual s'ha pogut trobar sigil·lata sudgàl·lica, hispànica i clara A. V. Forcada suposa que pot ser l'antiga *Intibili*, primera estació de la via al Sud de *Dertosa* (43).

– *El Mas de Víctor* (Rossell): vil·la situada als peus del poblat ibèric, amb sigil·lata hispànica. D'aquest lloc hom coneix un petit cap de Bacus jove (44).

(29) J. L. ALMUNIA, «Arqueología valenciana en 1921 y 1922», *Almanaque de «Las Provincias»*, Valencia, 1923, pp. 269-272.

(30) G. ALFÖLDY, *Res Publica Leserensis (Forcall, Castellón)*, «Serie de Trabajos Varios del S.I.P.», 55, Valencia, 1977, pp. 16-17.

(31) G. ALFÖLDY, *Res Publica Leserensis*, citat, pp. 19-20.

(32) Totes aquestes troballes apareixen recollides per: P. DE SABOYA Y VALCÀRCEL, *Inscripciones y Antigüedades del Reino de Valencia*, citat, p. 8.

(33) A. MIRALLES DEL IMPERIAL, *Crónica de Castellón de la Plana*, Madrid, 1868, p. 18.

(34) F. ALMARCHE VÁZQUEZ, *La antigua civilización ibérica en el Reino de Valencia*, Valencia, 1918, pp. 58-59.

(35) P. DE SABOYA Y VALCÀRCEL, *Inscripciones y Antigüedades del Reino de Valencia*, citat, p. 12.

(36) T. LLORENTE OLIVARES, *Valencia. Sus monumentos y su arte; su naturaleza y su arte*, I, Barcelona, 1887, p. 214.

(37) P. DE SABOYA Y VALCÀRCEL, *Inscripciones y Antigüedades del Reino de Valencia*, citat, p. 9.

(38) F. MATEU Y LLOPIS, «Hallazgos Monetarios VI», *Ampurias*, XIII, Barcelona, 1951, p. 243, nº 518.

(39) D. FLETCHER i V. GINER, «Tres lápidas ibéricas de Canet lo Roig (Castellón)», citat, p. 138, fig. 2.

(40) V. MESEGUER FOLCH, «Manantiales y fuentes antiguas del Maestrazgo (I)», *Boletín del Centro de Estudios del Maestrazgo*, 2, Benicarló, 1983, pp. 38-40.

(41) Aquest jaciment es troba actualment en estudi per C. Borràs en col·laboració amb l'autor d'aquestes línies.

(42) F. ARASA I GIL, «El relleu hispano-romà d'Els Tossalets (Les Coves de Vinromà)», *Boletín del Centro de Estudios del Maestrazgo*, 6, Benicarló, 1984, pp. 89-93.

(43) V. FORCADA MARTÍ, «Un enigma histórico. Intibili», *Valencia Atracción*, 536, Valencia, 1979, pp. 6-7.

(44) M. ROSAS ARTOLA, «Un nou jaciment amb materials del Ferro I: El Mas de Vito (Rossell, Castelló)», citat, p. 293.

– *Sant Mateu*: tradicionalment s'ha vingut identificant amb *Intibili* (45). Fa pocs anys, durant la construcció d'un cèntric edifici de la població, es van trobar diversos materials arqueològics d'època romana (46).

– *El Castell* (Santa Magdalena): N. Gómez Serrano recull la notícia de la troballa d'una inscripció en El Castell de Polpís (47).

– *El Pou de la Cadena* (Tírig): vil·la en la qual s'ha pogut trobar sigil·lata hispànica i clara D. D'aquesta localitat hom coneix una tomba d'inhumació amb un interessant aixovar constituït per una sivella de bronze amb agulla i placa, la guaspas d'una funda de ganivet del tipus «Simancas» també de bronze, i un salpasser de coure, els quals poden datar-se a la segona meitat del segle IV (48).

– *Traiguera*: ha estat tradicionalment identificada amb la localitat ilercaona de *Thiar Iulia*, citada per Ptolemeu (49). Prop de la població es va trobar una figureta de bronze, possiblement un oferent, identificat en un principi amb Mercuri, però d'evidents característiques ibèriques (50). Alguns trams de muralla que es conserven s'han qualificat sovint de romans (51). En la població i els seus voltants s'han trobat en diverses ocasions monedes i ceràmiques diverses d'època romana (52); coneixem alguns fragments de sigil·lata sudgàl·lica i hispànica, i àmfores del tipus Dr. 2-4.

– *L'Hostalot* (La Vilanova d'Alcolea): vil·la amb importants restes constructives, que J. Senent va identificar amb *Ildum*, estació situada a continuació d'*Intibili* en la Via Augusta (53). En aquest lloc s'ha pogut trobar sigil·lata itàlica, sudgàl·lica, hispànica i clara A.

– *El Mas del Senyor* (La Vilanova d'Alcolea): vil·la situada junt al poblat ibèric de L'Olivar d'Olzina, en la qual s'ha pogut trobar sigil·lata itàlica, sudgàl·lica, hispànica i clara A, i àmfores Dr. I A i Dr. 2-4.

– *La Closa* (Vinaròs): vil·la situada als peus del poblat ibèric existent en El Puig, de la qual es coneixen diversos materials arqueològics: 2 àmfores i monedes romanes (54), sigil·lata itàlica, sudgàl·lica, hispànica, clara A i D, ceràmica de cuina africana, etc. Sobre una base de sigil·lata sudgàl·lica hi ha uns grafitis ibèrics (55).

– *Xert*: segons A. Miralles hi havia en aquest poble algunes ruïnes romanes (56); potser es tracte de les mateixes que anys més tard recollirà A. Muñoz (57).

– En general, el poblament romà d'època altoimperial (segles I-II) s'estableix al llarg dels corredors prelitorals: Tírig-Albocàsser, La Vilanova d'Alcolea-Sant Mateu, Alcalà de Xivert - Santa Magdalena de Polpís, i a l'extens pla litoral que s'obre a l'extrem septentrional de la comarca. Travessant el corredor central longitudinalment, la Via Augusta fa el paper de veritable eix de la comarca, i a la seua vora s'alcen algunes vil·les: Traiguera, Les Carrasques, L'Hostalot... Altres es mantenen una mica allunyades de la via: Sant Mateu, Els Tossalets, El Mas del Senyor... En ocasions apareixen associades als poblats ibèrics, estenent-se als peus d'aquests i orientades cap al S-SE: El Mas de Víctor, La Closa, El Mas d'Aragó, Els Tossalets... Finalment, en casos excepcionals, l'hàbitat romà ocupa el mateix lloc que l'anterior poblat ibèric: El Mas d'Aragó, tal vegada Traiguera i Sant Mateu (Fig. 2).

(45) Vegeu, per exemple: A. MIRALLES DEL IMPERIAL, *Crònica de Castellón de la Plana*, citat, p. 18.

(46) E. SÀNCHEZ ALMELA, «Nuevas aportaciones documentales a la historia medieval de la villa de San Mateo», *Boletín del Centro de Estudios del Maestrazgo*, Benicarló, 1984, p. 57.

(47) N.P. GÓMEZ SERRANO, «L'any arqueològic valencià», *Almanaque de «Las Provincias»*, Valencia, 1932, p. 113.

(48) M. ROSAS ARTOLA, «Peces inédites d'un enterrament tardorromà procedentes de Tírig (Castelló) dipositades en el Museu Provincial de Belles Arts de Castelló de la Plana», *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonense*, 3, Castellón, 1976, pp. 293-296.

(49) Vegeu, per exemple: A. MIRALLES DEL IMPERIAL, *Crònica de Castellón de la Plana*, citat, p. 19.

(50) J. MARTÍNEZ ALOY, «Arqueología», *Almanaque de «Las Provincias»*, Valencia, 1902, p. 293.

(51) J. SENENT IBÀÑEZ, «Del riu Cénia al Millars. La via romana», *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, VI, Barcelona, 1923, p. 724.

(52) B. MUNDINA MILALLAVE, *Historia, geografía y estadística de la provincia de Castellón*, Castellón, 1873, p. 587. cita la troballa l'any 1845 d'un aureus; D. LLATJE BASET, *Traiguera*, San Carlos de la Rápita, s/a., amb un recull de les troballes fetes, i una primera notícia de l'aparició en la població de ceràmiques romanes, que van ser estudiades en part per: M. ROSAS ARTOLA, «Fragmentos de ánfora y anforisco procedentes de Traiguera (Castellón)», *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonense*, 4, Castellón, 1977, pp. 329-331. Hi han, però, altres materials fins ara inèdits que es presenten per aquest mateix autor en una comunicació a aquest congrés.

(53) J. SENENT IBÀÑEZ, «Del riu Cénia al Millars. La via romana», citat, p. 724.

(54) J. CHILLIDA MELIÀ, «Apuntes arqueológicos relacionados con el lugar que ocupa el Ermitorio de Nuestra Señora de la Misericordia y San Sebastián», *Revista de Castellón*, 32, Castellón, 1913, p. 6.

(55) A. OLIVER FOIX, «Escritura ibérica en Vinaròs», *Setmanari Vinaròs*, 1166, Vinaròs, 1980, p. 3.

(56) A. MIRALLES DEL IMPERIAL, *Crònica de Castellón de la Plana*, citat, p. 18.

(57) A. MUÑOZ CATALÀ, «Algunas observaciones sobre las vías romanas de la provincia de Castellón», *Archivo de Prehistoria Levantina*, XIII, Valencia, 1972, p. 156.

L'associació de poblats ibèrics amb materials arqueològics d'època republicana i vil·les altoimperials planteja la possibilitat d'una continuïtat en l'ocupació del lloc, amb un simple trasllat de l'emplaçament als peus del poblat: Almedíxer, El Tossalet... Cal, però, una evidència estratigràfica que ens permeta confirmar aquesta hipòtesi. La presència de campaniana B en El Corral Blanc, on no es coneix hàbitat ibèric, pot donar la data més antiga d'establiment d'una vil·la, almenys en època de Cèsar. La majoria de vil·les, però, no presenten ceràmiques fines d'importació anteriors al principat d'August, cosa per la qual cal pensar que en aquesta època, o tal vegada en un moment immediatament anterior, començaria a estendre's el tipus d'hàbitat característic de l'etapa imperial. Així, trobem sigil·lata itàlica, ceràmica que comença a importar-se a les darreries del segle I a. E., en El Mas de Boix, Els Vinyets, El Mas d'Aragó, Els Tossalets, L'Hostalot, El Mas del Senyor, La Closa... Altres vil·les podrien tenir una data inicial posterior, com Les Carrasques, on la ceràmica d'importació més antiga que s'ha trobat és la sigil·lata sudgàl·lica, que comença a importar-se en època de Tiberi. En bona part d'aquestes vil·les, la presència de sigil·lata clara A, ceràmica d'origen africà que comença a importar-se a les darreries del segle I d. E., documenta la seua ocupació al llarg del segle II: El Mas de Boix, Els Tossalets, Les Carrasques, L'Hostalot, El Mas del Senyor, La Closa...

Tanmateix, el fet de treballar amb materials recollits en superfície, sense excavacions, no dóna garanties de disposar de sèries completes d'aquests corresponents a tots els períodes d'ocupació dels jaciments. Per això, només quan un fenomen se documenta en un nombre suficient de jaciments poden extreure's conclusions, i aquestes hauran de ser considerades com a provisionals mentre la investigació no tinga un caràcter de major exhaustivitat i les excavacions permeten comprovacions estratigràfiques.

En total coneixem quinze vil·les hispano-romanes, més alguns indicis que possibiliten l'existència d'altres, un número reduït que sens dubte podrà ser augmentat amb un treball sistemàtic de prospecció. Quant a les inscripcions, hom conèix quatre de funeràries, a més de dues notícies poc concretes. Es tracta també d'un número molt baix, que no se correspon amb el de vil·les conegudes en la comarca. A. Oliver relaciona la seua escassetat, general a la zona que s'estén al Nord del Riu Millars, amb la particular abundància d'inscripcions ibèriques sobre pedra que s'hi documenta (58). Aquesta relació, però, suposaria atribuir una datació per a les inscripcions ibèriques a partir de l'època d'August, que és quan comencen a aparèixer els primers epígrafs llatins –tot i que la majoria d'aquests es daten a la segona meitat del segle I d. E. i al segle II–, i eixa és una hipòtesi que pel moment no permeten deduir les troballes conegudes.

No podem fer valoracions sobre el grau o la intensitat de la romanització a partir del número d'inscripcions, aïllant aquest fenomen d'altres aspectes fonamentals: la conservació de les inscripcions depèn de molts factors, i aquest és un fet que cal tenir en compte en la investigació; l'aspecte quantitatiu ha de ser valorat, però no se li pot atribuir un paper determinant: la diferència de 9 a 1 que trobem entre els conjunts epigràfics de *Saguntum* i *Dertosa* ens portaria a deduir que aquesta darrera ciutat degué ser un petit nucli urbà sense importància, i cal recordar que fou municipi possiblement en temps de Cèsar, per tant abans que *Saguntum*, i colònia amb Tiberi, i que a més encunyà moneda.

A la llum de la poca documentació amb què comptem, no hi ha dades suficients per a afirmar que la romanització del territori que s'estén al Nord del Riu Millars fou tardana i menys intensa en comparació amb la zona meridional. Alguns dels monuments més notables d'aquest període que han arribat fins a nosaltres es troben en aquest territori, i poden datar-se amb seguretat en època altoimperial: L'Arc de Cabanes és possiblement un monument del segle I, pot ser fins i tot de la seua primera meitat, mentre que el relleu d'Els Tossalets pot datar-se cap al segle II. La data inicial de l'ocupació de les vil·les millor conegudes d'aquest territori ens porta al principat d'August: semblant, per tant, a la que ens proporcionen la majoria de les vil·les de La Plana, zona de gran importància agrícola del territori municipal saguntí. En general, doncs, no podem dubtar que el poblament hispano-romà d'aquesta comarca, i amb ell les seues manifestacions de cultura material, segueixen les mateixes directrius que el registre arqueològic permet deduir en la resta de les comarques septentrionals del País Valencià. Cal considerar, això sí, alguns factors que poden haver influït en el desenvolupament del poblament: les característiques físiques del territori, que contribueixen en part a la seua dispersió, i la llunyania del centre urbà més pròxim *Dertosa*, ja que el límit septentrional de la comarca, El Riu de la Sénia, es troba a 25 km. en línia recta d'aquesta ciutat.

Com ja hem vist, la comarca es veu travessada de NE a SO per la Via Augusta. Aquesta estava jalonada per una sèrie d'estacions o postes situades a distàncies regulars, les quals apareixen recollides en alguns itineraris que han arribat fins a nosaltres. Al Sud de *Dertosa*, i a 27 milles d'aquesta ciutat –uns 40 Km.– apareix l'estació d'*Intibili* (59), localitzada tradicionalment a Sant Mateu. A continuació, i a 24 milles al sud d'aquesta estació –uns 35'5 Km.– apareix *Ildum*, que pot localitzar-se amb certa seguretat a L'Hostalot.

(58) A. OLIVER FOIX, «Inscripciones ibéricas del Alto Palancia. Notas para el estudio de la latinización en Castellón», citat, pp. 123-124.

(59) Vegeu, en general, sobre aquestes estacions: J. M. ROLDAN HERVAS, *Itineraria Hispana. Fuentes antiguas para el estudio de las vías romanas en la Península Ibérica*, Valladolid-Granada, 1975, pàgs. 241 i 243.

La distància que hi ha des de *Dertosa* fins a la primera estació, *Intibili*, sembla que s'acompleix en Traiguera (60), però a l'hora de cercar la seua localització hauria de considerar altres factors: *Intibili era l'estació de la qual arrancava una altra via que es dirigia cap a Caesaragusta* (61), i per tant estava situada en una cruïlla de camins, a l'eixida d'algun corredor que permetés la comunicació amb les terres muntanyenques d'Els Ports de Morella, i aquest no pot ser un altre que el format per La Rambla de Cervera, per on encara avui dia puja la carretera N-232. Traiguera queda un tant desplaçada de l'encreuament de la via amb La Rambla, uns 7 km. cap al NE. La vila de Les Carrasques està situada 1 km. al Nord de La Rambla, però a la llum de la ceràmica estudiada sembla que la seua instal·lació deu ser posterior a l'època d'August, quan degueren bastir-se aquestes estacions. Per últim, Sant Mateu està situat a poc més de 4 km. al Sud de La Rambla, i sembla que una mica desplaçat a ponent de la via; la recent troballa de vestigis romans en aquesta població dóna força a la tradicional reducció. No hi han, però, arguments definitius per a considerar resolt el problema. Únicament un treball de camp molt acurat sobre la topografia de la via i l'inici d'excavacions en aquests jaciments permetrà avançar la investigació. Quant a *Ildum*, la via travessa el mateix jaciment de L'Hostelot, i la inexistència d'altres viles pròximes situades a la seua vora fa que la reducció parega més segura.

Ambdues estacions presenten topònims pre-romans. *Ildum* sembla un topònim pre-indoeuropeu, mentre que *Intibili* podria ser una formació híbrida indoeuropea-ibèrica (62). Possiblement degueren heretar llur nom d'antics hàbitats ibèrics, fenomen no molt corrent però sí enregistrar en altres itineraris (63). El primer d'ells podria haver heretat el topònim del poblat ibèric d'El Puig Pedró, molt pròxim, o pot ser en general de la partida on es troba situat, mentre que el segon podria tractar-se d'un cas de continuïtat en l'ocupació del lloc, tant si la reducció es fa sobre la població de Traiguera com si es fa sobre Sant Mateu.

Els centres urbans més pròxims a la comarca són, al Nord, *Dertosa*, colònia amb Tiberi, i cap a ponent, *Lesera*, possible municipi flaví localitzat a La Moleta dels Frares (El Forcall) (64). Segons G. Alföldy, la distribució de territoris entre aquests dos nuclis urbans podria ser com segueix: el límit meridional del territori de *Dertosa* degué estar en El Riu de la Sénia, mentre que el territori de *Lesera* arribaria a la mar, afrontant amb el de *Saguntum* a l'altura de Cabanes. Això suposa atribuir a una petita ciutat d'una comarca muntanyenca del rera país, com és la comarca d'Els Ports, un extens territori bastant superior al d'una important ciutat com *Saguntum*. Hom pot pensar que el domini territorial de la ciutat de *Lesera* no passaria del corredor de Catí, el qual marca el límit entre dues zones morfològicament ben diferenciades.

Quant al límit meridional del territori de *Dertosa*, resulta molt més insegur. Donat el buit urbà que existeix entre aquesta ciutat i *Saguntum*, separades uns 140 Km., la distribució de territoris es fa més complexa. F. Beltrán situa el límit septentrional del territori saguntí en El Riu Millars (65); entre aquest i El Riu de la Sénia resta una àmplia franja d'uns 78 km. d'atribució incerta. Donat el caràcter de colònia de *Dertosa*, i també el possible constrenyiment que el seu territori podria sofrir per la banda nord a causa de la proximitat d'altres ciutats, semblant al que degué experimentar el de *Saguntum* per la banda meridional a causa de la proximitat de *Valentia* i *Edeta*, resulta possible que el seu territori municipal tingués una major projecció cap al Sud, abraçant bona part de la comarca. No pot tampoc descartar-se la hipòtesi de què els territoris d'ambdues ciutats foren confrontants, cosa que permetria revaloritzar la idea plantejada per A. García Bellido de què L'Arc de Cabanes podria haver estat un monument de caràcter públic, una fita de separació entre territoris (66).

La concessió de l'estatus jurídic de colònia a la ciutat de *Dertosa*, possiblement en temps de Tiberi, amb el consegüent repartiment de terres que comporta aquest tipus d'establiment, planteja la possibilitat de l'existència de parcel·lacions agràries d'època romana a l'extens pla litoral de la banda septentrional de la comarca. Igualment, l'establiment de colons en època de Tiberi justificaria l'existència de vil·les amb una data inicial d'ocupació durant el regnat d'aquest emperador, com podria haver estat el cas de Les Carrasques, i posterior, per tant, a la d'altres establertes en temps d'August.

L'aparició d'un monument funerari com el d'Els Tossalets fa pensar en l'existència de grans propietaris rurals amb una important capacitat econòmica. Per altra banda, la presència d'un obrador de terrissa en El Mas d'Aragó, en el qual es fabricaven àmfores destinades al transport de vi, palesa la importància de la vinya en la producció agrària; el vi, amb l'oli i el blat, constituïen la trilogia fonamental de l'agricultura mediterrània his-

(60) J. G. MOROTE BARBERÀ, «El trazado de la Vía Augusta desde Tarracone a Carthagine Spartaria. Una aproximación a su estudio», *Saguntum. Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia*, 14, Valencia, 1979, pàgs. 151 i 155.

(61) J. M. ROLDÁN HERVÁS, *Itineraria Hispana*, citat, p. 126. Sobre el seu traçat per terres castellonenques, vegeu una aproximació en: A. CHABRET FRAGA, *Vías romanas de la provincia de Castellón de la Plana*, Castellón, 1978, pp. 45-47.

(62) F. ARASA i J. VICENT, «Toponímia de la Via Augusta entre Saguntum i Dertosa», *Bulletí de la Societat d'Onomàstica*, V, Barcelona, 1981, p. 25.

(63) R. CHEVALIER, *Les voies romaines*, Paris, 1972, p. 213.

(64) G. ALFÖLDY, *Res Publica Leserensis*, citat, p. 18, i fig. 1 per als territoris.

(65) F. BELTRANLLORIS, *Epigrafía latina de Saguntum y su Territorium*, citat, p. 359, mapa 2.

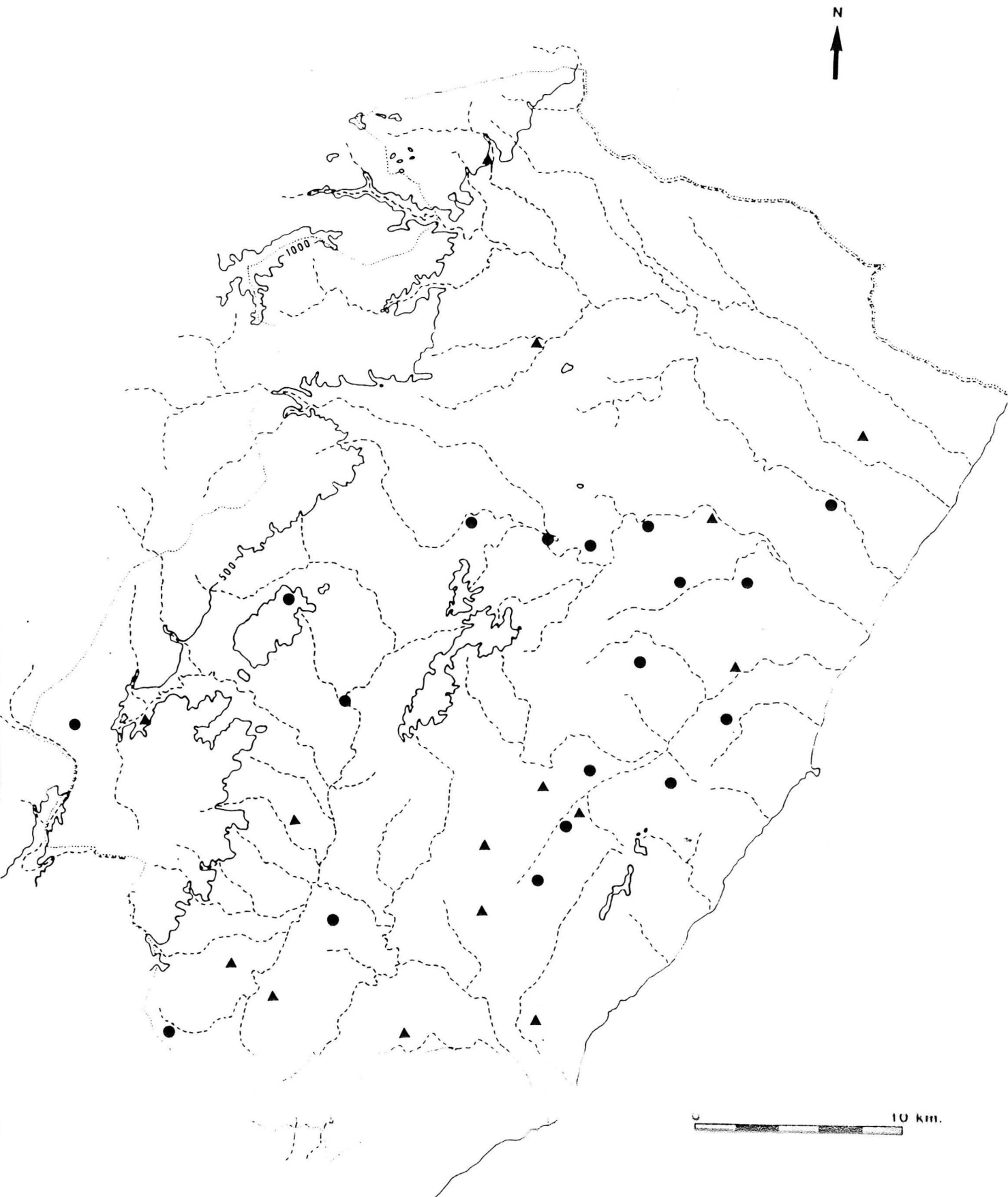
(66) A. GARCÍA Y BELLIDO, «Arcos honoríficos en Hispania», *Colloquio Italo Spagnolo sul tema Hispania Romana*, Roma, 1974, pp. 20-21.

pànica en l'antiguitat. Aquest obrador, que podem relacionar amb els de La Punta (La Vall d'Uixò) i Tivissa (Tarragona), és bona prova de la continuïtat de la producció vinària tarraconense al llarg del litoral valencià.

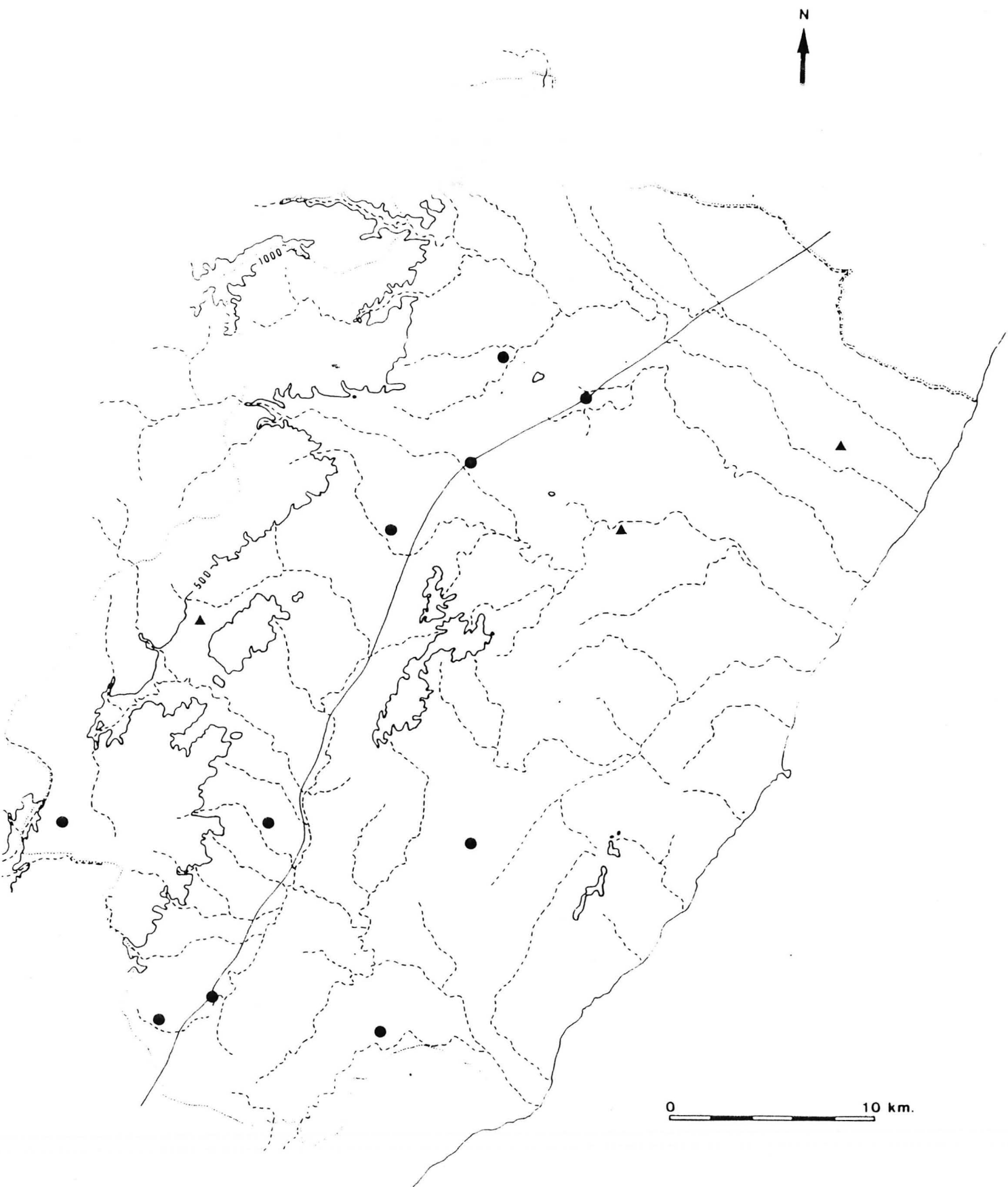
El comerç marítim, amb precedents a la comarca almenys des del segle VI, però particularment intens a partir d'època republicana, degué seguir al llarg dels segles I-II, utilitzant llocs de la costa on pogueren atracar els vaixells de baix calat, i que es poden reconèixer per l'abundància de troballes submarines –fonamentalment àmfores– en algunes zones de la costa entre Vinaròs i Benicarló (67).

L'ocupació de les vil·les degué seguir amb certa estabilitat al llarg de la primera meitat del segle III. Tanmateix, només una vil·la –Els Tossalets– ha proporcionat sigil·lata clara C, ceràmica d'origen africà que comença a importar-se en el segon terç d'aquest segle. La crisi que caracteritza aquesta època, amb la invasió dels francs cap a l'any 260 en una conjuntura de gran inestabilitat social com a punt àlgid, sembla afectar de manera determinant el poblament rural. Poques són les vil·les que segueixen ocupades després d'aquesta etapa de greu conflictivitat. Únicament en El Mas d'Aragó, El Pou de la Cadena i La Closa s'ha trobat sigil·lata clara D, ceràmica d'origen africà característica del segle IV. Amb ell tornarà la pau i l'ordre, però el poblament no tornarà a recuperar la seua importància i vitalitat. Finalment, a principis del segle V, la desintegració de l'Imperi i les invasions dels pobles bàrbars obriran una nova etapa en la qual es documenta un nou canvi en l'estructura del poblament, amb la revalorització de l'hàbitat en altura.

(67) A. FERNANDEZ IZQUIERDO, «Estudio de los restos arqueológicos submarinos en las costas de Castellón», *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 7, Castellón, 1980, pp. 137-151.



- Figura 1: El poblament ibèric; els triangles corresponen als hàbitats d'època republicana, segles II-I.



– Figura 2: El poblament hispano-romà, amb el traçat aproximat de la Via Augusta; els triangles corresponen a les vil·les ocupades en el segle IV.